

УДК 811.161.2'37'367.623

DOI 10.3165/2520-6966-2019-13f -96-142-149

О. П. Штонь

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка shtonolena@gmail.com; orcid.org/0000-0002-4830-8210

Семантика відносних прикметників, утворених від іменників – назв неаморфних речовин

У статті описано розвиток семантики багатозначних відносних прикметників, утворених від іменників – назв неаморфних речовин, у художньому мовленні. Визначено, що узуально-конотативні та okazіонально-конотативні значення у їх семантичній структурі найчастіше виникають на основі переносів за п'ятьма моделями (подібність за кольором, звуком, здатністю до руху, за твердістю, міцністю, вагою та оцінними ознаками).

Ключові слова: семантика, багатозначний відносний прикметник, назви неаморфних речовин, узуально-конотативне значення, okazіонально-конотативне значення.

Семантичні процеси найбільшою мірою зумовлюють постійний розвиток мови, і особливо яскраво вони проявляються у групі відносних прикметників. Такі одиниці активно збагачують свій смисловий осяг, виявляють здатність наповнюватись новими емоційно-експресивними відтінками, що зумовлене їх характерною особливістю (відносні прикметники – лексеми похідні): з одного боку, семантика їх зумовлена як значенням твірного іменника, так і значенням іменника, з яким прикметник сполучається у контексті, з іншого – у кожному з них потенційно закладений відтінок якості, а тому чим більше якісних сем знаходимо у значенні твірного іменника, тим більше якісних значень може виникнути у відносного прикметника.

Полісемію сучасні мовознавці тлумачать як "вияв мовної парадигматики й асиметричного дуалізму мовного знака, наявність в однієї лексеми або одиниці будь-якого мовного рівня кількох значень (лексико-семантичних варіантів), які певним чином перетинаються" [2, с. 468]. Дослідженню проблем багатозначності, прикметників зокрема, присвячено низку праць зарубіжних та українських семасіологів: полісемію відіменних прикметників вивчали польські лінгвісти школи В. Дорошевського; на матеріалі російської мови

семантику відносних прикметників описано у роботах Ю. Апресяна, Г. Бортник, Н. Донцу, О. Земської, Л. Іванової, С. Кім, Ж. Соколовської, Г. Уфимцевої, Л. Ширіної, О. Шрамма та ін. У наукових розвідках українських мовознавців (М. Білоус, В. Грещука, А. Грищенко, О. Дзівак, М. Іщук, І. Кононенко, Т. Линник, А. Нестеренко, М. Степаненка, М. Тимченка та ін.) висвітлено окремі питання словотвору та семантики прикметників української мови. Багатозначності відносних прикметників присвячена наша монографія "Полісемія багатозначних відносних прикметників української мови: структурно-функціональний аспект". Актуальність статті зумовлена потребою більш детального вивчення семантики багатозначних відносних прикметників окремих тематичних груп, зокрема багатозначних відносних прикметників, утворених від іменників – назв неаморфних речовин (далі – ВПНАР). Мета наукової розвідки – визначити й описати напрями розвитку переносних конотативних значень у семантичній структурі означених лексем. Джерелом дослідження слугували прозові твори, що ввійшли до таких видань: Гончар Олесь. Твори: в 6 т. Київ: Дніпро, 1978. Т. 4. 566 с.; Гужва В. Ф. Забути, згадати: повість. Київ: Молодь, 1987. 216 с.; Гуцало Є. Парад планет: роман, повісті. Київ: Рад. письменник, 1984. 477 с.; Гуцало Є. Княжа гора: повісті. Київ: Молодь, 1986. 238 с.; Загребельний П. А. Твори: в 6 т. Київ: Дніпро, 1981. Т. 6. 559 с.; Стельмах М. П. Твори: в 7 т. Київ: Дніпро, 1983. Т. 4. 711 с.; Тулуб З. Людолови. Твори: в 3 т. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1: Людолови: роман. Кн. 1. 553 с.; Тютюнник Г. М. Вир: Роман. Київ: Радянський письменник, 1990. 512 с.; Шевчук В. О. Птахи з невидимого острова: роман, повісті. Київ: Радянський письменник, 1989. 470 с.; Яворівський В. О. Марія з полином у кінці століття: роман. Київ: Радянський письменник, 1988. 262 с. Із метою уточнення семантичної структури досліджуваних лексем та напрямків її розвитку додатково використано матеріали лексичної картотеки Інституту української мови НАН України. Посилання на ілюстративний матеріал, узятий із цих видань, подаватимемо скорочено в дужках.

У монографії ми робимо висновок: особливість багатозначності відносних прикметників полягає "... у тому, що: по-перше, вони можуть мати кілька прямих номінативних значень, які зумовлені словотвірними зв'язками прикметника, утвореного від багатозначного іменника або різних іменників; по-друге, одна і та ж ознака може набувати певних уточнень, специфікацій стосовно предметів різних класів, що оформлюються як різні вторинні номінативні зна-

чення; по-третє, у семантичній структурі прикметників розвиваються переносні якісні значення. А отже, семантична структура БВП нежорсткою і відкритою" [4, с. 189]. Її компонентами слугують лексико-семантичні варіанти (далі – ЛСВ) із номінативним (первинним номінативним та вторинним номінативним значеннями), узуально-конотативним значенням (далі – УКЗ) та okazіонально-конотативним значенням (далі – ОКЗ). Типи значень виділено залежно від того, має прикметник пряму денотативну співвіднесеність і служить для номінації, чи така денотативна співвіднесеність приглушується і на перший план висуваються емоційно-оцінні конотації [4, с. 189].

Семантика відносних прикметників як лексем похідних зумовлена перш за все значенням твірного іменника. Тому окреслимо особливості іменників – назв неаморфних речовин, які визначено у їх предметному (денотативному) значенні, що формується на основі переліку ключових ознак денотата. Їх семантика орієнтується на об'єктивно виділений відрізок зовнішнього світу. Це зумовлює прозору й однозначну ідентифікацію сем у структурі їх значення. Спеціальна література з фізики протиставляє аморфним речовинам, таким, що не мають суворого порядку в розташуванні частинок (атомів, молекул, йонів) і не утворюють кристалічних ґраток, кристалічні, для яких притаманний суворий порядок розташування частинок. У фізичному тлумачному словнику (автори – М. О. Вакуленко, О. В. Вакуленко) неаморфна, або кристалічна, речовина – це "... тверде тіло, якому притаманна тривимірна періодична структура і яке за рівноважних умов утворення має природну форму правильного симетричного багатогранника" [1].

Наявність видової ознаки функціонального призначення як інтегральної, тобто архісеми у значенні іменників – назв неаморфних речовин дозволяє встановити решту компонентного складу їх значення. Для лексем *аквамарин*, *алмаз*, *аметист*, *граніт*, *рубін*, *сапфір* архісемою є ознака через відношення до неаморфних речовин – "кристал". *Диференційними* ж будуть, наприклад, семи: "коштовний камінь", "зеленувато-блакитного кольору", "різновид берилу" – для *аквамарин*; "коштовний камінь", "прозорий, перев. безбарвний", "перевершує блиском інші мінерали" – для *алмаз*; "магматична гірська порода", "зернистої будови", "складається з кварцу, польових шпатів і слюди" – для *граніту*.

Як архісеми, так і диференційні семи можуть бути *актуальними*, тобто реально представленими у визначенні лексичного значення слова, і *потенційними*, що не входять у структуру лексичного

значення, але супроводжують його у нашій мовній свідомості й здатні актуалізуватися.

У художньому мовленні активно функціонують такі ВП, утворені від іменників – назв неаморфних речовин (каменю, дорогоцінного каміння і подібних до них твердих матеріалів), як: *аквамариновий, алмазний, аметистовий, бетонний, брильянтовий, гранітний, діамантовий, ізумрудний, кам'яний, кришталевий, малахітовий, мармуровий, опаловий, рубіновий, сапфіровий, смарагдовий* тощо.

Такі прикметники найчастіше актуалізують пряме, вторинне номінативне значення, як-от: *"Виноградник нагадував Кості поле якогось химерного марсіанського бойовиська: **бетонні** стовпчики – підпори кущів і дротяна шпалера..."* (Гужва, с. 30); *"Отець Хрисантій поглянув на **мармурове** розп'яття вкляклого Христа..."* (Стельмах, 4, с. 352); *"Міг і Македон накласти головою на фронті, і його ім'я могло б значитися на **гранітній** скелі..."* (Гуцало, с. 198).

Переносні (узуально-конотативні та okazіонально-конотативні значення) виникають на основі як актуальних, так і потенційних сем. Своєрідність переносних значень виявляється у чітко усвідомлюваній внутрішній формі, образності твірної іменника, чіткій установці не на номінацію, а на характеристику, оцінку та емоцію. Такі значення розвиваються внаслідок відшарування від загальної кількості ознак, що складають смисловий обсяг твірної основи, конкретно-чуттєвих і образних. Отже, виникають однопланові асоціації (за кольором, звуком, формою, розміром тощо) або комплексні (відразу за кількома ознаками).

Найчастіше переносні значення ВПНАР актуалізуються за такими моделями.

1. Від ознаки за матеріалом – до ознаки за кольором.

УКЗ за ознакою кольору і блиску знаходимо у лексем *аквамариновий, алмазний, гранатовий, кришталевий, малахітовий, мармуровий, опаловий, порфіровий, рубіновий, сапфіровий, смарагдовий* тощо. На основі актуальної семи, реально присутньої в структурі лексичного значення твірних іменників (наприклад: *аквамарин* – "зеленувато-блакитного кольору", *гранат* – "червоного або бурого кольору", *сапфір* – "прозоро-синього або волошково-синього кольору"), актуалізується УКЗ в іменників – назв коштовних каменів і, відповідно, у похідних прикметників: *"Червона кров пливла у цей вечір, сльози також вигравали **рубіновими** вилицями, вся роса відсвічувала червоним – така вже видалася для неї ніч"* (Шевчук, с. 110); *"... порошинки іскор спалахували у ласкавих **аквамаринових***

хвильках" (Тулуб, Людолови, т. 3, 1957, с. 243); "... мерехтіли вогні, чисті, незвичайного **алмазного блиску...**" (Гончар, Собор, 1968, с. 46); "Ось вони [хмари] перегнулися через зеніт, відслоїлись од неба, розкривши частинку його і прихопивши з нього **мармурово-білий вінець**" (Стельмах, 4, с. 356).

2. Від ознаки за матеріалом – до ознаки за звуком.

Переноси за акустичними ознаками найчастіше не є самостійними. Конотативні значення, що виникають на їх основі, можуть вказувати не тільки на наявність чи відсутність звуку, його особливості (тембр, силу, висоту тощо), а й одночасно передавати особливості характеру, поведінки, якщо вони стосуються особи. У такому разі ці значення майже завжди є емоційно-оцінними, особливо тоді, коли здійснюється перенос із неживого об'єкта на живий. У ВПНАР зафіксовано такі УКЗ у прикметників *кришталевий* та *кам'яний*, наприклад: "З Манюрчиного горла тече срібна ріка **кришталевих звуків**" (Ю. Янов., 1, 1954, с. 23).

3. Від ознаки за матеріалом – до ознаки, пов'язаної з рухом, здатністю до руху.

Особливістю таких переносних конотативних значень прикметників є те, що перенос за емпіричними зоровими ознаками у них часто поєднується із переносом за раціональними ознаками. Так, для ВПНАР *кам'яний* значення "нерухомий, непорушний, застиглий" одночасно характеризує внутрішній стан людини: "Далі епізод був такий, що слухачі мусили б, хоч-не-хоч, заусміхатись, проте обличчя в усіх **кам'яні**, і тільки ще напруженіше дивляться..." (Гончар, 6, с. 360).

4. Від тактильної ознаки – до ознаки за твердістю, міцністю, вагою.

За допомогою м'язового напруження може сприйматися вага, щільність, пружність, тугість, твердість тощо. Помічено, що переноси за ознаками твердості, міцності та жорсткості частіше реалізуються одночасно. Хоча різниця між ними існує: *жорсткий* – це "грубий, нееластичний", *міцний* – це "тривкий", *твердий* – це "який не піддається стисканню під час надавлювання". Вказані ознаки об'єктів зазвичай взаємозумовлені. Серед ВПНАР за такою моделлю лексеми *камінний* та *гранітний* у певних контекстах актуалізують ОКЗ, наприклад: "Груша Яеничева – в **кам'яній** корі. Просто як **камінне** дерево" (Гончар, 6, с. 88); "А вода не кінчалася, не послаблювала натиску, з **камінною** тяжкістю давила на Яковенка..." (Загребельний, 6, с. 123).

Емпіричні ознаки (здатність до руху, ознаки, що сприймаються за допомогою м'язового напруження) у ВПНАР стають частиною

комплексних переносів. Це стосується УКЗ "непорушній, застиглий" лексеми *кам'яний* та ОКЗ "міцний", яке можуть розвивати у художніх творах прикметники *бетонний, гранітний*, наприклад: "*Взяли одну лінію, взяли другу, а до третьої дійшли – і стали. Гранітна, хоч зубами гризи...*" (Тютюнник, с. 246). У свою чергу ознаки "важкий" і "тьмяний" перетворюються на ознаку "невизначений, який нічого не виражає", а "твердий", "міцний" – на ознаки "витривалий", "стійкий" чи "який має твердий характер; бездушний, нечулий, черствий". Так, у значенні прикметника *камінний*, утвореного від іменника за назвою матеріалу, власне раціональна ознака "бездушний" формується на основі такого умовиводу: зроблений з чого-небудь – не живий – не здатний відчувати ("*... Дарко, можеш врятувати сина, а не хочеш, камінна в тебе душа й камінне в тебе серце...*") (Гуцало, Княжа гора, с. 32)).

5. Від ознаки за матеріалом – до оцінного значення.

У художньому мовленні на всі конотативні значення, що виникають у досліджуваних лексемах, зазвичай накладається оцінка. Їх особливістю є те, що вони здебільшого виступають частиною комплексних переносів, коли у семантиці прикметника актуалізується одночасно якась зорова, слухова, тактильна чи інша емпірична ознака (наприклад, *кам'яні обличчя* – ознака, пов'язана зі здатністю до руху), власне раціональна (прикметник характеризує емоційний стан людини) та оцінна ознака.

Прикметник *кам'яний* розвиває оцінне конотативне значення "неприродності". Оцінка у такому УКЗ пов'язана із характеристикою обмеженої рухомості. Див., наприклад: "*І крізь ту хмару побачив отаманчук кам'яне непорушне обличчя знахаря...*" (Шевчук, с. 394).

Етична оцінка може супроводжувати УКЗ прикметника *кришталевий* – "високо моральний, бездоганно чистий". На конотативні значення, що виникають на основі переносів за емпіричними ознаками: зоровими (колір, форма, розмір, особливості руху), звуковими, дотиковими тощо, накладається здебільшого естетична оцінка. А тому ВПНАР, позначаючи колір, звук, форму тощо, одночасно несуть переважно позитивне естетичне навантаження, оскільки вони утворені від іменників – назв коштовних каменів (*аквамариновий, алмазний, гранатовий, ізумрудний, кришталевий, рубіновий* тощо): "*З Манюрчиного горла тече срібна ріка кришталевих звуків*" (Ю. Янов., I, 1954, с. 23); "*... мерехтіли вогні, чисті, незвичайного алмазного блиску...*" (Гончар, Собор, 1968, с. 46).

Варто зазначити, що серед усіх оцінних ознак оцінно-прагматичні найчастіше стають основою УКЗ, які словник тлумачить як оцінні, тобто під час їх виникнення на перший план виступає прагматична оцінка. Таке значення – "дуже цінний", наприклад, традиційно розвиває прикметник *золотий*. За аналогією ОКЗ "надзвичайно цінний" може виникати також і у ВПНАР *алмазний, брильянтовий, діамантовий*: "Був у неї єдиний брат, **алмазного таланту живописець**" (І. Волошин, *Озеро серед дібров, с. 120*); "... як не примеркає і твої ясні **алмазний вірш**" (М. Чернявський, *Поезії, 1959, с. 248*).

Виникнення в аналізованих лексем вторинних конотативних значень, як ми уже зазначали, зумовлено семним потенціалом значення твірного іменника: чим більше якісних сем знаходимо у його значенні, тим більше якісних значень може розвинути у відносного прикметника. Наприклад, СУМ тлумачить перший ЛСВ іменника *кам'нь* так: тверда гірська порода у вигляді суцільної маси або окремих шматків, що не кується й не розчиняється у воді. Похідний ВП *кам'яний* у своїй структурі має декілька ЛСВ із якісною семантикою. Ці ЛСВ співвідносяться із якісними семами твірного іменника. У першому з наведених нижче речень прикметник *кам'яний*, сполучаючись із іменником *обличчя*, актуалізує значення "непорушний, застиглий", у другому, поєднуючись із іменником *серце*, – "бездушний, нечулий, черствий": "І крізь ту хмару побачив отаманчук **кам'яне** непорушне обличчя знахаря..." (Шевчук, *Вибр. тв., с. 394*); "... маленьке **серце** билось під чудовим персом, але було воно **кам'яне**" (Шевчук, *Вибр. тв., с. 62*).

Отже, аналіз багатозначних відносних прикметників, утворених від іменників – назв неаморфних речовин, які функціонують в українській прозі, дає підстави стверджувати, що типовими для них є семантичні структури із трьома і більше ЛСВ, серед яких вторинні, номінативно-похідні і переносні узуально та okazіонально-конотативні значення, які виникають на основі актуальних, рідше – потенційних сем здебільшого за п'ятьма моделями. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у вивченні семантичних процесів лексем інших тематичних груп.

Література

1. Вакуленко М. О., Вакуленко О. В. Фізичний тлумачний словник. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Vakulenko_Maksym/Fizychnyi_tlumachnyi_slovyk/
2. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля. Київ, 2006. 716 с.
3. Словник української мови: в 11 т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР; голова ред. кол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

4. Штонь О. Полісемія відносних прикметників української мови: структурно-функціональний аспект. Beau Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2018. 259 p.

References

1. Vakulenko M. O., Vakulenko O. V. *Fizychnyi tлумachnyi slovnyk* [Physical Interpretation Dictionary] URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Vakulenko_Maksym/Fizychnyi_tлумachnyi_slovnyk/;
2. Selivanova, O. (2006). *Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia* [Modern linguistics: a terminological encyclopedia]. Poltava: Dovkillia-K, 716. [in Ukrainian].
3. Bilodid, I. K. (Ed.) (1970–1980) *Slovnyk ukraïnskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. Vols. 1–11. / *Institut movoznavstva im. O. O. Potebni AN URSSR*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Shton, O. (2018). *Polisemiia vidnosnykh prykmetnykiv ukraïnskoi movy: strukturno-funktsionalnyi aspekt*. Beau [Polysemy of the relative adjectives of the Ukrainian language: structural and functional aspect.] Bassin: LAP LAMBERT Academic Publishing. [in Ukrainian].

O. P. Shton

Candidate of Philological Sciences, associate professor of Ukrainian language and methods of its teaching Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University
shtonolena@gmail.com; orcid.org/0000-0002-4830-8210

Semantics of the relative adjectives formed from nouns – the names of non-amorphous substances

The article describes the development of the semantics of multivalent relative adjectives formed from nouns – the names of non-amorphous substances. Due to the analysis of such lexemes in the language system and their functioning in modern Ukrainian prose, it has been revealed that there are typical of them semantic structures with three or more lexical-semantic variants, among which there are secondary, nominative-derivative, figurative usual-connotative and occasional-connotative meanings. They derive from actual semes or rarely from the potential semes of generic nouns, mostly on the basis of the hyphenation according to the following five models: 1) from the feature of material to the feature of color; 2) from the feature of material to the feature of sound; 3) from the feature of material to the feature, connected with the motion and the motion-related ability; 4) from the kinesthetic feature to the indication on the feature of hardness, strength and weight; 5) from the feature of material to the attitudinal meaning.

It has been proved in the article that the appearance of the analyzed lexical units of the secondary connotative lexical-semantic variants is caused by the generic noun's component potential meaning: the more qualitative semes we find in its meaning, the more qualitative lexical and semantic variants of relative adjectives can be developed. The originality of the figurative meanings of the relative adjectives, formed from the concrete nouns, is in the plain internal form, the figurativeness of a noun and the clear setting not on the nomination, but on the characteristic, evaluation or emotional sensitivity.

Key words: semantics, multivalued relative adjective, generic noun, names of non-amorphous substances, connotative meaning, occasional-connotative meaning.